

A dualizmus kori egyesülettörténet forrásai

Jóllehet mind az általános és szakmonográfiák, mind a szorosan vett szakirodalom hangsúlyozza az egyesületek társadalmi, politikai, kulturális jelentőségét, a történettudomány még adós akár a részleges köztörténeti vagy helytörténeti feltárással is. Pedig jó példák állnak rendelkezésünkre nyugaton csakúgy, mint keleten. A német nyelvterületen (Németország, Ausztria, részben Svájc, illetve a szórványnemetség körében) az egyesületek történetileg és aktuálisan egyaránt fontos tényezői a társadalomnak, az egyének és csoportok azonosságátudata formálásának, a közvélemény alakításának.

Németországban monográfiák, tanulmánygyűjtemények jelzik a szintetizáló törekvést, amit segít az egyes konkrét egyesületek múltját föl-táró kötetek és stúdiumok sokasága. Elméleti alapvetésnek tekinthető Jürgen HABERMAS könyve, melyben a polgári társadalom kialakulásáról, a hagyományos társadalom átrétegződéséről és a közvélemény formálásáról értekezik. Thomas NIPPERDEY tanulmánya az egyesületi fogalom elemeit vette számba, egyúttal módszertani modellként szolgált a későbbi vizsgálódásokhoz. Ausztriában és Svájcban a német egyesületek társadalmi-politikai elemzése elterjedtségüknek és aktivitásuknak megfelelő. A hazai hiányokkal összevetve igen jelentős a néprajzi szempontú egyesületkutatás is. A cseh, szlovák, szerb és bolgár történetírás ugyancsak jelentős művekkel tette le névjegyét e témában.

Az első és egyetlen „hazai” egyesülettörténeti monográfia szerzője német. Hálás köszönet illeti témaválasztásáért Bettina Gneisse-t, aki feldolgozta a reformkori Magyarország Széchenyi indította kaszinómozgalmát. Ez a mű azonban, nemcsak elsősége miatt, hanem egyedülként, egy kicsit a magyar történettudomány szegénységi bizonyítványa is.

Az természetes, hogy az összefoglaló történeti monográfiák a polgári korszak jelentős társadalmi-politikai-kulturális tényezőjeként említik az egyesületeket, különös tekintettel a kaszinókra és olvasókörökre. Ez a tétel azonban jószerével bizonyítás nélkül marad a részletes egyesületi forráskiadványok és tanulmányok hiányában. Ha nem ismernénk a forrásokat, idézett példáink a kivétel erejével hatnának, és csak illusztrációnak számítanának.

FÜLÖP Géza felvilágosodás és reformkori olvasási kultúráról szóló könyvében számos ponton érinti a kb. 200-ra tehető kaszinó és olvasókör művelődési és közvélemény formáló szerepét. Ezen egyesületek zöme a du-

alizmus idején (olykor már korábban) föltámadt, és helyileg vagy regionálisan tovább hatott. A könyvtári kultúra terjesztésében számos egyesület vált a kiegészítés után a közkönyvtárak alapjává, mint arról a *Könyv és Könyvtár a magyar társadalom életében* (szerk.: KOVÁCS Máté) című két-kötetes műből tájékozódhatunk.

A régi helytörténeti, helyismereti monográfiák és regionális szintézisek (például a Borovszky-féle megyetörténetek) legalább a felsorolás szintjén kitértek az egyesületek legfontosabb adataira (alakulási év, tagság száma és összetétele, vezetés stb.). Mivel azonban az elmúlt évtizedekben Magyarországon alig működtek egyesületek, e korszak történeti munkái a múltból is sokszor kihagyták a társadalmi önszerveződés helyi példáit.

Szórványosan megjelent ugyan egy-egy település szervezett társaságainak történeti értékelése is. Mint az új kutatási területek általában, ezek is szakdolgozat és disszertáció formájában jelentkeztek először. A történettudományi, pedagógiai, könyvtári tanszékek több helyütt inspirálták a közösségi művelődési körök megismerését, részben a hagyomány ápolás szándékával, részben a felhasználható tanulságokért. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtártudományi Tanszéke nemcsak a szorosan hivatásának tekinthető olvasási kultúra terjedését vizsgálta, hanem az egyesületi könyvtárak tartalmi elemzésével eszméletörténeti támpontokat is nyújt. Egy-egy főiskola főleg regionális föltárást végez: például a szegedi Tanárképző Főiskola Történettudományi és Közművelődési Tanszéke hallgatói származási helyüknek megfelelően az alföldi városok és községek egyesülettörténeti típusait, korszakait vagy konkrétan egy-egy kör tevékenységét kutatták.

Az elmúlt évtizedben az új egyesületek alakulása, az 1989. 2. tc. (úgynevezett egyesületi törvény) vitája nemcsak szociológiai, művelődési, várospolitikai stb. szempontból tették aktuálissá az egyesületkutatást, hanem a történetírásban is.

Bár a szakirodalomról szólva egy kis referátumban sem teljességre, sem kritikai áttekintésre nem törekedhettünk, úgy véljük, hogy az egyesületek társadalmi szerepéhez mérve mennyiségét és minőségét tekintve, különösen nemzetközi összehasonlításban jelentős a lemaradásunk. Ez a szűkösség kijelöl bizonyos interdiszciplináris feladatot, beleértve a társadalom-, politika- és művelődéstörténet, helytörténet stb. restanciáinak felszámolását, egyben figyelmünket szükségképp fordítja a forrásfeltárás, forráskritika és forráskiadás felé.

Az egyleti forrástípusok (például alapszabály, kérvény, tagnévsor stb.) mellett az őrzőhelyek szerint is tagolhatjuk a társadalmi élet e sajátos írott emlékeit.

Az Országos Levéltárban a Belügyminiszteri Levéltár és a kultuszminisztériumi iratok őrznek legtöbb egyleti adatot. A belügyi források alapján összeállítottak egy hasznos segédletet: cédulakatalógust készítettek az egyesületekről évről és helységnév szerint. Sajnálatos, hogy koránt-

sem teljes az egyesületi nyilvántartás, mivel maguk az iratok is hiányosak (például selejtezés miatt), illetve az 1896 utáni állomány 1956-ban tűz martaléka lett.

A kiegyezés után alakuló egyesületek alapszabályukat belügyminiszteri láttamozásra, engedélyezésre terjesztették fel. A szabadelvű kormányzat a helyi hatóságok véleményének figyelembevételével a kormánypárti köröket könnyebben engedélyezte, míg az ellenzékiek statumát esetenként többször is visszaadta átdolgozásra. Ez egy idő után az alapszabályok sablonosságához vezetett, mivel az új körök rendre egy már jóváhagyási záradékkal ellátott egyesületi alkotmányt vettek mintául. Sőt úgynevezett mintaalapszabályokat is nyomtattak, melyekbe csak a címet kellett beírni.

Ennek ellenére találunk érdekes alapszabály-gyűjteményeket. Főleg az egyesületalapítás indoklása változatos: a közállapotok kritikája, a polgári haladás igénye.

A kísérő kérvények, alakulási jegyzőkönyvek és tagnévsorok szintén rendkívül fontos dokumentumai az egyesületalakulásnak. A tagsági lajstromok gyakran jelölték a foglalkozást, ami a különböző társadalmi rétegek önszerveződéséről tájékoztat. A rendiség utójele, hogy némely egyesület patrónusa (dizelnöke, elnöke) maga a község földesura (Pest megyében például több helyütt a Podmaniczky-család tagjai).

Az alakuló közgyűlések felterjesztett jegyzőkönyvét nemcsak hitelesítették az erre választottak, hanem aláírták a jelenlévők is sajátkezűleg vagy úgynevezett névírók által. Ezek a dokumentumok az írástudás XIX. századbeli állapotáról összevetésre kínálkoznak BENDA Kálmán egyik tanulmányával, melyben a hazai XVIII. század végi analfabetizmust elemezte.

Vegyes forrásértékűek az Országos Levéltárban az egyes megyék és városok egyesületeiről készített kimutatások, melyeket egy belügyminiszteri rendeletre fél évente jelentettek. Esetenként a törvényhatóságok pontosan regisztrálták a változásokat az egyesületi struktúrában, máskor pedig egyszerűen megismételték a korábbi statisztikai összefoglalást, és ezt csak a minisztérium újonnan alakult engedélyezett alapszabályokra hivatkozása után módosították.

Bár a belügyminiszteri nyilvántartásban is szerepelnek a vallási (katolikus, protestáns, izraelita stb.) körök, dalárdák, ezek további forrásait az egyházi levéltárak és múzeumok őrzik.

A közgyűjtemények – múzeumok, könyvtárak – esetenként maguk is egyesületi, alapítványi eredetűek – azonban nem csak a saját hagyományuk relikviáit és dokumentumait őrzik. A könyvtári helyismereti gyűjtemények sok alapszabályt és egyleti katalógust tárolnak. A régi pecsétek tanúsága szerint sok könyv fennmaradt az olvasóköri állományból. Ezekben néha a könyvtáros vagy az olvasók bejegyzései is olvashatók.

Megyei levéltárainkban a közelmúltban megkezdtek az egyleti kataszterek összeállítását (például Baranya, Somogy, Tolna, Nógrád). Csak így lehetséges egy egyesülettípus elterjedtségének vizsgálata, illetve egyes

település társadalmának változatos szerveződéséről minél pontosabb képet kapni. Valamennyi egykori szervezett kör aligha regisztrálható, de a teljességre törekedve jelzi a tendenciákat és arányokat.

A megyei levéltárakban a legtöbb adat (kimutatás, alapszabály, jegyzőkönyv stb.) az alispáni iratokban áll rendelkezésünkre. A főispáni iratok csak az úgynevezett problematikus (ellenzéki, nemzetiségi, munkás stb.) körökkel foglalkoznak, többnyire a Belügyminisztérium közvetlen felhívására. A városi levéltárakban a polgármesteri iratok között leljük az egyesületi anyagok többségét, mivel az alakulási jegyzőkönyvet és alapszabályt a polgármester közvetítette a Belügyminisztériumba. A polgármester évi jelentései viszont rendszerint hiányosan közölték még az egyletek számát és címét is.

Az Országgyűlési Naplók megőrizték az egyesületekkel kapcsolatos parlamenti vitákat. Többször szóba került az egyesületi törvény hiánya, mivel a vizsgált fél században csak belügyminiszteri rendeletek szabályozták az egyesületi jogot. Ugyancsak gyakori a képviselők interpellációja valamely egyesület érdekében (engedélyezés, betiltás).

Másodlagos forrás az egyesületekről a sajtó, de a működésről olykor csak egy-két hír maradt fenn. Sematikus forrás ugyan az alapításról, közgyűlésről szóló rövid beszámoló, annál értékeesebb viszont a rendezvények tartalmára vonatkozó hír (öntevékeny színjátás, műsorok stb.). Ugyancsak érdekes összehasonlítani egy település kormányparti és ellenzéki újságjainak beszámolóit az együleti életről, mivel számos kör – alapszabályával ellentétben – politikai kérdésekkel is foglalkozott. A téli együleti szonban vezércikkeket is szenteltek a társadalmi szervezeteknek.

A visszaemlékezések alig érintik az együleti kérdést, a jubileumi összefoglalások (hirlapi közlemény, füzet, könyvecske) azonban nélkülözhetetlen források. A tények tiszteletében megegyezik az egykori tudósító és a kései kutató, bár értékeléseik gyakran különböznek.

Sajátos forrástípus az egykorú statisztika. 1879-ben jelent meg VARGHA Gyula egyesületi statisztikája, 1885-ben pedig György Aladár könyvtári statisztikája – mindkettő sok értékes adattal. Ezek csakúgy, mint más korabeli egyesületi statisztikák (HUNFALVY 1862., KOCZÁNYI 1899., Várostörténeti Statisztika 1908.), hiányosak ugyan, de gazdag tényanyaguk a levéltári forrásokkal és sajtóval egybevetve, egyre pontosabbá teszik a társadalom szerveződésének történeti folyamatát.

Az egyesületi forrástípusok áttekintésével is szeretnénk felhívni a figyelmet a társadalom önszerveződésére. Bár az egyesületek változatos struktúrája és összetett szerepe több tudományág összefogását igényli (szociológia, politikatörténet, művelődéstörténet stb.), egy-egy forrásfeltárás is fontos adalék lehet egy majdani egyesülettörténeti szintézishez.

IRODALOM

BENDA Kálmán – talán a jakobinus mozgalomtól eltekintve – nem foglalkozott ugyan az egyesületekkel, annál inkább tevékeny művelője és szorgalmazója volt a forráskiadványoknak. Ezért tisztelgünk emléke előtt az egyesületi források számbavételével. Talán sor kerül e ténnyében is egy forráspublikációra, amely egyaránt segítené a történetírást és történelemtanítást.

HABERMAS, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltása*. Budapest, 1971.

GNEISSE, Bettina: *István Széchenyis Kasinobewegung im ungarischen Reformzeitalter ...* Frankfurt, 1990.

FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest, 1987.